

Deterioration of the socio-ecological situation in Uzbekistan at the end of the 80s of the twentieth century (on the example of the deterioration of the standard of living of the dehkans of the Jizzakh region)

Jurabek BEGIMKULOV¹

Jizzakh State Pedagogical Institute

ARTICLE INFO

Article history:

Received October 2021

Received in revised form

15 October 2021

Accepted 20 November 2021

Available online

15 December 2021

ABSTRACT

In this article, the issues of the deterioration of the socio-ecological situation in Uzbekistan in the late 80s of the twentieth century are considered, using the example of the Jizzakh region. Based on scientific literature and archival materials, the article analyzes various diseases caused by the use of various chemicals used at one time for use in agriculture in the region. The increase in the growth of child mortality, as well as other undesirable consequences of water scarcity are analyzed. Related primarily to the inefficient use of water resources.

2181-1415/© 2021 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol2-iss11/S-pp280-286>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Keywords:

Jizzakh,
chemical fertilizers,
pesticides,
food ingredients,
ecological balance,
health of the population,
chronic diseases,
gastric diseases,
water mineralization,
infant death,
salinization,
soil erosion,
sewage,
fishing,
swamping,
vegetables,
crops,
agriculture,
arable lands.

¹ Basic doctoral student (PhD), Jizzakh State Pedagogical Institute. Jizzakh, Uzbekistan. E-mail: baxtleynar@gmail.com.

XX-asrning 80-yillari oxirida O'zbekistonda ijtimoiy-ekologik vaziyatning og'irlashuvi (Jizzax viloyati qishloq aholisi hayoti misolida)

ANNOTATSIYA

Kalit so'zlar:

Jizzax, kimyoviy o'g'itlar, pestitsidlar, oziq-ovqat tarkibi, ekologik muvozanat, aholi salomatligi, surunkali kasalliklar, oshqozon-ichak kasalliklari, suvning minerallashuvi, bolalar o'limi, sho'rланish, tuproq eroziyasi, oqova suv, baliqchilik, botqoqlashish, sabzavot, poliz mahsulotlari, qishloq xo'jaligi, ekin maydonlari.

Mazkur maqolada XX asrning 80-yillari oxirida O'zbekistonda, xususan, Jizzax viloyatida ijtimoiy-ekologik vaziyatning og'irlashuvi haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, unda viloyat qishloq xo'jaligida zaharli kimyoviy moddalarning qo'llanilishi natijasida kelib chiqqan turli kasalliklar, bolalar o'limining kuchayishi, suvdan oqilona foydalanmaslikning ayanchli oqibatlari kabi masalalar tadqiqtchi tomonidan ilmiy adabiyotlar va arxiv materiallariga tayangan holda tahlil qilingan.

Ухудшение социально-экологической ситуации в Узбекистане в конце 80-х годов XX века (на примере ухудшения уровня жизни дехкан Джизакской области)

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

химические удобрения, пестициды, состав продуктов питания, экологический баланс, здоровье населения, хронические заболевания, желудочно-кишечные заболевания, минерализация воды, детская смертность, засоление, эрозия почвы, канализация, рыболовство, заболачивание, овощи, дыни, сельское хозяйство, посевное поле.

В данной статье, рассматриваются вопросы ухудшения социально-экологической ситуации в Узбекистане в конце 80-х годов XX века, на примере Джизакской области. На основе научной литературы и архивных материалов, в статье, анализируются различные заболевания, вызванные использованием различных химикатов применяемых в свое время, для использования в сельском хозяйстве региона. Анализируется увеличение рост детской смертности, а также другие нежелательные последствия маловодья. Связанные в первую очередь, с неэффективным использованием водных ресурсов.

Mustaqillik yillari O'zbekiston uchun milliy davlatchilikni tiklash, jamiyatni demokratiya asosida qayta qurish va hokimiyat funksiyalarini taqsimlash tamoyillarini ishlab chiqish, shaxsning huquq va erkinliklarini ta'minlash, erkin bozor munosabatlarini rivojlantirish uchun asos bo'luvchi poydevorni qurish bo'yicha mashaqqatli mehnat qilish davri bo'ldi.

Har qanday jamiyat hayotida bunday tub, olamshumul o'zgarishlar bosqichmabosqich, ba'zan bir necha o'n yilliklar va hatto, asrlar davomida amalga oshadi. Shu bois tarixiy o'tmis saboqlarini hisobga olmasdan, mintaqamizdagi xalqlarning tarixiy tajribasidagi ijobiy va salbiy jihatlarni chuqur ilmiy tahlil qilmasdan, bugungi kunda buyuk deb ta'riflash mumkin bo'lgan hozirgi islohotlarning mohiyati va ahamiyatini to'liq tushunish va baholash mumkin emas.

Yaqin tariximizdan bizga ma'lumki, Sovet hukumatining XX-asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonda paxta yakkahokimligi siyosatining kuchaytirishi natijasida respublika qishloq xo'jaligida turli zaharli kimyoviy o'g'itlardan foydalanish avj oldi. Mazkur davrda qishloq xo'jaligida qo'llanilgan 70 xilga yaqin zaharli kimyoviy moddalarining atigi 1foizi zararkunandalarga ta'sir qilgan bo'lib, qolgan 99 foizi tuproq, suv, havo, o'simlik va oziq-ovqat mahsulotlarini zaharlagan [1, 12]. Ahvol shu darajada fojiali tus olgan ediki, g'o'zalarni defoliatsiya qilish jarayonida ming-minglab tonna zaharli kimyoviy moddalar odamlar boshi uzra sepildi.

Zaharli kimyoviy moddalarni g'o'zalarga sepish jadal ravishda ortib borishi oqibatida faqat sakkizinch besh yillikning o'zida (1966–1970) aviatsiya bilan bajariladigan kimyoviy ishlar hajmi 34,3 foizga ko'paydi [2, 26]. Bu esa odamlar yashaydigan tabiiy muhitga halokatli tarzda salbiy ta'sir qilib, xavfli kasalliklar va odamlar o'rtasida o'lim darajasi oshishiga sabab bo'ldi, inson genetikasida xatarli o'zgarishlarni keltirib chiqardi [3, 556].

Respublikadagi qishloqlarning paxta dalalari bilan tutashib ketganligi muammoni yanada og'irlashtirgan. Qishloq aholisi g'o'zaga ishlov berish vaqtida zaharlangan. Natijada, aholi o'rtasida turli kasalliklar avj olib organ va o'z-o'zidan ravshanki, nogiron bolalar soni ham ortib borgan.

1967-yilda O'zbekiston qishloq xo'jaligida qo'llanilayotgan zaharli pestitsidlarning 27 turidan foydalanilgan bo'lsa, 1989-yilga kelib, ularning soni 80 tadan oshgan [4, 25]. Mazkur davrda suv resurslari tarkibidagi pestitsid qoldiqlari miqdori sobiq Ittifoq bo'yicha 1,4 foizni tashkil etgan bo'lsa, O'zbekistonda bu ko'rsatkich 2,7 foizga teng bo'lib, aholining surunkali kasalliklarga duchor bo'lishiga zamin yaratgan [5, 35]. Butifos kabi kuchli ta'sir qiluvchi moddalar tuproq, suv va havoda uzoq vaqt saqlanib, ularning konsentratsiyasi juda kata ijtimoiy-ekologik xavfni keltirib chiqargan. Bu moddalar qo'llanilgan joylarda O'rta Osiyoning jazirama iqlim sharoiti orqali ularning ta'siri 3,5 km.gacha tarqalishi mutaxassislar tomonidan qayd etilgan [8, 18].

Mazkur muammolarni Jizzax viloyatidagi xo'jaliklar misolida tahlil qiladigan bo'lsak, o'rtacha aholi jon boshiga 99 kg. dan oshiqroq zaharli moddalar ishlatilgani ma'lum bo'ladi. Masalan, 1991-yilda viloyat qishloq xo'jaligida jami 9553 tonnaga yaqin kimyoviy zaharli moddalar ishlatilgan bo'lsa, 68 ming tonnadan ziyod kimyoviy o'g'itlar dalalarga sochilgan. Bularning hammasi aholi salomatligida og'ir asoratlar qoldirgan. Respublika qishloq xo'jaligida zaharli kimyoviy moddalar boshqa hududlarga nisbatan 5 barobar ko'p ishlatilishi oqibatida tug'ilayotgan har ming go'dakdan 58 tasi yoshiga yetmay vafot etishi kuzatilgan. Tibbiy tekshiruvlar natijasida viloyatdagi o'lik tug'ilgan bolalar soni sobiq

Ittifoq umumiy ko'rsatkichidan bir yarim barobar ortiq bo'lganligi aniqlangan. Viloyat shifoxonasi ma'lumotlariga ko'ra, tarkibida kimyoviy og'ular ko'p bo'lgan meva va sabzavotlarni iste'mol qilish natijasida aholi o'rtaida oshqozon-ichak kasalliklari bilan kasallanish, poliz mahsulotlaridan zaharlanish hollari ikki yarim barobarga ortib ketgan. Shuningdek, tahlil qilingan 150 nafar kishining 90 nafari o'pka, yurak-qon tomir, asab, ichki organlar kasalliklaridan aziyat chekayotganligi aniqlangan [7, 18].

1991-yilda Jizzax viloyatining Zarbdor va Do'stlik tumanlari tug'ruqxonalarida biroz g'ayritabiiy tuyulgan, ammo o'ta zarur va lozim bo'lgan tibbiy tekshiruv o'tkazilgan. Unda qatnashgan 70 nafar onaning ko'krak suti olinib, kimyoviy yo'l bilan tahlil qilinganda, barcha onalarning suti kimyoviy moddalar bilan zaharlangani ma'lum bo'lgan.

Odamlar orasida, ayniqsa, yosh bolalar o'rtaida turli kasalliklar va o'lim ko'rsatkichlari ortib borgan. 1990-yillarning boshlarida, viloyat aholisi o'rtaida qayd etilgan jami sariq kasalliklarning 80.5 foizini 14 yoshgacha bo'lgan bolalar tashkil etgan bo'lsa, ularning 69.9 foizi 6 yoshgacha bo'lgan, 37.3 foizi esa 3 yoshgacha bo'lgan bolalar edi. Yuqoridagi raqamlardan ko'rinish turibdiki, viloyatda kasalliklarning ko'payib borayotganligi ekologik muhitga, ayniqsa, yer, havo hamda suvning nihoyatda ifloslanishi tufayli edi.

Statistik ma'lumotlarga tayanadigan bo'lsak, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti aholi salomatligini saqlashda ahamiyati bo'lgan omillarni o'rganib, insonlar salomatligining 51 foizi ularning turmush tarziga, 20 foizi atrof-muhitga va yana 20 foizi irsiyat belgilarining holatiga, faqat 9 foizigina ularning tibbiy yordam sifat darajasiga bo'g'liq ekanligini aniqlagan. Bu omillar normal bo'lgan mamlakatlarda inson umrining uzayganligi ma'lum bo'ladi. Masalan, Shvetsiyada erkaklarning o'rtacha yoshi 71.8, ayollarniki 76.5; Niderlandiyada erkaklarning o'rtacha yoshi 71, ayollarniki 76.4; Islandiyada erkaklarning o'rtacha yoshi 70.9; ayollarniki 76.2ga to'g'ri kelgan bir paytda, 90-yillarning boshiga kelib O'zbekistonda erkaklarning o'rtacha umr ko'rishi 64.6, ayollarniki 74 yoshga teng bo'lgan. Yuqoridagi misollardan ko'rinish turibdiki, shu yillarda respublika aholisining o'rtacha yoshi Shvetsiya, Norvegiya va Islandiya davlatlarining o'rtacha umr ko'rish darajasidan ancha past bo'lgan.

Mamlakatlar nomi	O'rtacha umr ko'rish yoshi (erkaklarda)	O'rtacha umr ko'rish yoshi (ayollarda)
Shvetsiya	71.8	76.5
Niderlandiya	71	76.4
Islandiya	70.9	76.2
O'zbekiston	64.6	74

1988-yilning dekabr oyida Jizzax viloyatida "Tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi" tashkil etilgach, qishloq xo'jaligi zararkunandalariga qarshi kurashda kimyoviy zaharlar o'rniga biologik usuldan ko'proq foydalanishga o'tila boshlandi [7, 20]. 1989–1991-yillarda viloyat hududida Kaliforniya chuvalchanglari ko'paytirilib, ular yordamida biogumus o'g'itlari yetishtirildi. Bu usul tuproq tarkibining yaxshilanishiga va uning unumdorligining oshishiga xizmat qildi. Shunga qaramasdan, viloyatda hosildorlikni oshirish maqsadida kimyoviy o'g'itlardan foydalanish davom ettirildi. Bu esa respublikaning boshqa hududlaridagi kabi Jizzax viloyatida ham ekologik muvozanatni buzib, oziq-ovqat tarkibiga ham o'z salbiy ta'sirini ko'rsatgan. Tabiatni muhofaza qilish qo'mitasining qat'iy nazoratiga qaramasdan, viloyatdagi xo'jaliklarda 1989-yilda 6253 tonna, 1990-yilda 6161 tonna, 1991-yilda 7164 tonna kimyoviy o'g'itlar ishlatilgan bo'lib, bu bir hektar sug'oriladigan yerga 25 kg.dan to'g'ri kelgan.

Bu masalaga jiddiy yondashgan “Tabiatni muhofaza qilish qo’mitasi” faoliyati natijasida 1989-1991-yillarda viloyatda tuproq tarkibida chiqindi moddalar birmuncha kamayib borgan bo’lsa-da, hali oldinda ekinlarni almashlab ekish, sug’orishning optimal usullarini qo’llash va meliorativ tadbirlarni o’tkazish kabi ko’plab ishlar o’z yechimini kutmoqda edi. “Viloyat qishloq xo’jaligini kimyolashtirish va loyiha-qidiruv stansiyasi” mutaxassislar tomonidan har yili 70-80 ming hektar yerda agrokimyoviy qidiruv ishlari olib borilgan va kartogramma tuzilgan. Kartogramma ma’lumotlariga asosan, xo’jaliklarga qayerga va qancha miqdorda mineral va mahalliy o’g’it sepish zarurligi belgilab berilgan bo’lsa-da, biroq ko’pchilik xo’jaliklar bu tavsiyalarga amal qilmagan [7, 22].

Mavjud vaziyatdan kelib chiqib, O’zbekiston SSR Vazirlar Kengashining 1988-yil 19-dekabrdagi “Sabzavot, poliz va kartoshka yetishtirishda mineral o’g’it va boshqa kimyoviy og’ularni qo’llashni cheklash to’g’risida”gi 467-sonli Qarori hamda O’zbekiston SSR davlat Bosh sanitariya vrachining 1990-yil 21-maydagi “O’zbekiston Respublikasi qishloq xo’jaligida kuchli va o’ta xavfli kimyoviy og’ularni qo’llashni cheklash, taqiqlash” haqidagi 6-sonli Qarorlari qabul qilingan. Lekin, shunga qaramasdan, Jizzax viloyatidagi ko’pgina xo’jalik rahbarlari mazkur qaror talablarini qo’pol ravishda buzgan holda sabzavot va poliz mahsulotlari hosildorligini oshirishni ko’zlab, turli kimyoviy zaharli dorilarni, ammiakli selitralarni tartibsiz holda qo’llab kelganlar.

Viloyat davlat xo’jaliklarida mineral o’g’it va kimyoviy og’ularni saqlash holati tekshiruvdan o’tkazilganda, ularning qonun-qoidalarga rioya qilinmasdan, ko’plab mineral o’g’itlar shundoqqina paykal chetlarida, ochiq kollektorlar yaqinida saqlanayotganligi aniqlangan. Yuqorida keltirilgan qonunbuzarliklar Do’stlik tumanı Lenin nomli davlat xo’jaligining “Paxtakor” shirkatida, Arnasoy tumanidagi B.Fayziyev nomli davlat xo’jaligida, G’allaorol tumanidagi Muzbuloq, Amir Temur va Guliston nomli davlat xo’jaliklarida hamda Zarbdor tumanidagi sabzavotchilik xo’jaligining qator bo’limlarida aniqlangan. Viloyatdagi mineral o’g’itlarni saqlash omborxonalarining ko’pchiligi, shuningdek, Forish tumanidagi zaharli og’ularni saqlash qabristoni zamon talablariga javob bermagan [7, 23]. Mazkur salbiy holatlar joylarda ekologik vaziyatning buzlishiga olib kelgan.

Ekin maydonlaridan xo’jasizlarcha foydalanish, uni kimyoviy o’g’itlar bilan zaharlash, turli chiqindilarni duch kelgan joylarga tashlash, irrigatsiya shahobchalarining noto’g’ri qo’llanilishi oqibatida unumdar yerlar yildan yilga kamayib bordi. Turli oqovalarning oqizilishi natijasida hayot uchun eng zarur bo’lgan suvning ham har tomonlama ifoslantirib borilganligini shu o’rinda ta’kidlash joiz. Yerdan noto’g’ri foydalanish oqibatida tuproq eroziyasi, sho’rlanish, uning botqoqqa aylanishi hollari yuz bergen. Natijada, Jizzax viloyati hududidagi 288 ming hektar sug’oriladigan yer maydonlarining 20 ming hektari o’ta sho’rlangan. Bu kabi ekin maydonlari viloyatning Zarbdor tumanida 3400, Zomin tumanida 3300, Oktyabr (hozirgi Zafarobod) tumanida 1500, Paxtakor tumanida esa 1400 hektarni tashkil etgan. Vaholanki, viloyat bo’yicha har yili 8-9 ming hektar yerning meliorativ holatini yaxshilash talab etilardi. Hatto, ikkilamchi sho’rlanish va botqoqlanish sababli foydalanish imkoniyati bo’lmagan yerlar mavjudligi ham mutaxassislar tomonidan qayd etilgan [7, 21].

Bundan tashqari, joylardagi xo’jalik rahbarlarining o’z faoliyatiga mas’uliyatsizligi tufayli chiqindi tashlangan maydonlar ko’payib borgan. Natijada, pashsha, chivin kabi hashoratlar ko’payib, aholi va uy hayvonlari orasida kasallanish oshib borgan. Mazkur holatlar Jizzax tumanı hududida ko’proq qayd etilgan. Joylardagi sanitariya-epidemiologiya stansiyalari va veterinariya xizmati punktlarining yaxshi ishlamasligi ham hududlarda ekologik ahvolning yomonlashishiga o’z ta’sirini ko’rsatgan.

Jizzax viloyati hududida joylashgan respublikadagi eng yirik suv havzalaridan bo'lgan Aydar-Arnasoy ko'llarida 1991-yilda jami 17 ta baliqchilik brigadalari baliq ovlash faoliyati bilan shug'ullangan. 1989-yilda mazkur suv havzasida 4260 tonna baliq ovlangan bo'lsa, 1991-yilga kelib, bu ko'rsatkich 2200 tonnani tashkil qilgan. Bu raqamlar esa bizga baliq zaxiralarining juda kamayib borganligini anglatadi. Buning sabablaridan biri Aydar-Arnasoy ko'llaridagi suvning minerallashuvi darajasi belgilangan normadagidan ancha yuqorilab ketganligi edi. Ko'lga quyilayotgan deyarli barcha suvni sho'r yerlar yuvilgandan so'ng paydo bo'lgan oqovalar tashkil qilgan. Oqova suv bilan birgalikda bir necha o'n yillab ishlatilgan zaharli kimyoviy dorilar ham suv havzasiga tushgan. Bu holat suv havzasidagi baliqlar turlarining kamayib ketishiga, ularning ommaviy o'limiga va normal rivojlanmasligiga sabab bo'lgan. O'sha paytlardayoq ushbu suv havzasida baliq zaxiralarini saqlab qolish uchun chuchuk suvlar qo'shish zarurligi mutaxassislar tomonidan tavsya etilgan [7, 30].

E'tirof etish kerakki, 1990-yillarga kelib, tabiatni muhofaza qilish tadbirlariga ajratilayotgan mablag'lar soni ortib borgan. Masalan, atmosfera havosini muhofaza qilish bo'yicha 1990-yilda 1 mln. so'mdan ziyod mablag'lar ishlatilgan bo'lsa, 1991-yilga kelib, bu ko'rsatkich 3 mln. so'mni tashkil etgan.

Tabiatga qo'pol va takabburona munosabatda bo'lishga yo'l qo'yib bo'lmasligi, bunday munosabatni tabiat also kechirmasligi, ayniqsa, inson-tabiatning xo'jayini, degan soxta sotsialistik mafkuraviy da'vo ko'plab odamlar, bir qancha xalqlar va millatlarning hayoti uchun fojiaga aylandi, ularni qirilib ketishi, genofondining yo'q bo'lib ketishi yoqasiga keltirib qo'ydi [10, 116].

Xulosa qilib aytish mumkinki, 90-yillar boshlarida O'zbekistonda fujiali ijtimoiy-ekologik vaziyatning yuzaga kelishi-izchillik asosida olib borilmagan ekologik siyosatning oqibati edi [6, 146].

Ijtimoiy-ekologik vaziyat, aytish joizki, o'sha paytdagi paxta yakkahokimligi, mustamlaka tuzumiga xos, bir yoqlama rivojlangan iqtisodiyotning halokatli oqibatlari, avvalo, odamlarning turmush tarzida, eng muhimi, ularning jon boshiga to'g'ri keladigan daromad darajasining o'ta pastligida, tomorqa yerlarining keskin kamayib borishida, millatning salomatligi, uning genofondiga salbiy ta'sirlarning kuchayishida, bolalar va onalar o'limining avj olishida, o'lkamizning ekologik nochor holatida va boshqa ko'plab masalalarda namoyon bo'lgan edi [9, 17]. Albatta, bu kabi salbiy holatlar biz tadqiq etayotgan Jizzax viloyatini ham chetlab o'tmagan. Buni yuqoridagi ma'lumotlarimiz ham tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Muloqot jurnali, 1992-yil, 3-4-sonlar, 12-bet.
2. Обламуродов П. Развитие аграрного производства Узбекистана в 191–1990 гг. Опыт, уроки и проблемы. Автореф.дисс.док.ист.наук. Т., 1994.
3. O'zbekistonning yangi tarixi K.2. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. T., Sharq. 2000.
4. Fan va turmush, 1991. № 7.
5. Шадиметов Ю. Социально-экономические проблемы здоровая насыщена // Коммунист Узбекистана, № 12. – 1988.
6. O'zbekiston tarixi (1917–1991-yillar) K.2. O'zbekiston 1939–1991-yillarda. T., O'zbekiston NMIU. 2019.
7. Jizzax viloyati davlat arxivi, 13-fond, 1-ro'yxat, 5-ish, 17-30-betlar.

8. Тухтаев С. Новые дефолианты типа УДМ // Селское хозяйство Узбекистана, 1980. – № 8.

9. Yuksak ma'naviyat va qonun ustuvorligi asosida yashash, el-yurtga sadoqat,adolat, halollik va jasorat fazilatlarini kamol topdirish. Maxsus kurs bo'yicha ma'ruzalar to'plami. T., O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi. 2013.

10. Ma'naviyat asosiy tushunchalar izohli lug'ati. T., G'. G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2010.